

УДК 37 (477(09+821.161.2(07)(09)))

Лариса Йовенко

ДУХОВНА СТРУКТУРА ГЕРОЇВ ТВОРЧОСТІ Т. ШЕВЧЕНКА ТА ЇХНЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ У ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

У статті на основі аналізу поем «Наймичка», «Неофіти», «Відьма», «Варнак», «Кавказ» Тараса Григоровича Шевченка, а також шкільних підручників радянського періоду, здійснено характеристику образів героїв творчості Великого Кобзаря, з'ясовано їхню інтерпретацію в історії літературної освіти означеної доби. Встановлено, що для художніх образів творчості Т. Шевченка характерні внутрішній лад, висока наснага переживань, які тісно пов'язані з емоційністю – невід'ємною ознакою кожної доведеної особистості.

Ключові слова: *герой, подвиг, історія літературної освіти, шкільні підручники, українська література, духовний світ особистості, літературознавство.*

В статье на основе анализа поэм «Служанка», «Неофиты», «Ведьма», «Варнак», «Кавказ» Тараса Григорьевича Шевченко, а также школьных учебников советского периода, осуществлено характеристику образов героев творчества Великого Кобзаря, выяснено их интерпретацию в истории литературного образования указанного периода. Установлено, что для художественных образов творчества Т. Шевченко характерным есть внутренний покой, высокие душевные переживания, которые тесно связаны с эмоциональностью – неотъемлемым признаком совершенной личности.

Ключевые слова: *герой, подвиг, история литературного образования, школьные учебники, украинская литература, духовный мир личности, литературоведение.*

On the basis of analysis of the poem Taras Shevchenko, and school textbooks Soviet period, made the characters characteristic creativity Great Kobzar, clarified their interpretation in history of literary education the designated day. Found that female figures reveal Shevchenko impressive depth of the female soul, the ability to self-sacrifice and self-expansion. Predestination such heroic love – inspire beautiful and majestic, contribute to the improvement of each individual. The man with the big heart has very presence creates a favorable atmosphere for spiritual growth and inner liberation. It was concluded that the works of artistic images Shevchenko typical internal structure, high excitement feelings, which is closely associated with emotion – an integral feature of each the perfect personality. Characters of the Great

Kobzar— a figure that take their origins from the Ukrainian spirituality, able to assert Ukrainian ethical values, as reflected in the behavior of a loving mother, in tireless cultivation sage or hero indomitable will. It is noted that school textbooks Soviet-era heroes creativity Shevchenko became specific, distorted interpretations, according to the ideologists of the totalitarian regime, contributed to the formation of personality, capable of self-sacrifice in the name of the state.

Key words: *hero, deed, history of literary education, school textbooks, Ukrainian literature, spiritual world of the individual, literature criticism.*

Духовна структура героїв великого Кобзаря має різнобарвні змістові відтінки і розкривається в таких життєвих ситуаціях, що яскраво ілюструють надзвичайну емоційність та силу почуттів особистості. Літературознавець Д. Козій відзначає здатність Шевченкових образів до героїчних вчинків, спрямованість до відтворення та популяризації етичних вартостей [3, с. 40].

Герої Т. Шевченка становлять значну морально-етичну цінність для українців, набувають загальнолюдського значення. «Сьогодні людина, з її скепсисом і розкладовим цинізмом, має в шевченківській людині зразок героїчного життєствердження. Шевченківська людина проходить часто, аж надто часто крізь пекло в житті, але вона виносить звідти ясність душі, бо живе в правді. Що може бути цінніше для сьогочасної людини, як здатність тих людей переборювати зло й підноситися після падіння, особливо ж здатність, брак якої відчувається боляче в нашому житті, вірити в людину і божественний принцип буття?», – зауважує Д. Козій [3, с. 50].

Творча спадщина Т. Шевченка розглядається у шкільних підручниках з української літератури першої чверті ХХ століття за редакцією М. Грунського, С. Єфремова, Й. Застирця.

Літературознавці В. Бородін, П. Волинський, С. Єфремов, Г. Пільгук та ін. аналізували творчість Т. Шевченка у підручниках з української літератури 30-х–80-х рр. ХХ ст.

У працях П. Білоуса, Г. Ващенко, Є. Васильєва, І. Голомштока, А. Іщук та ін. простежується вплив тоталітарної системи на художню літературу.

Духовне наповнення образів героїв творчості Т. Шевченка досліджували В. Барка, А. Бондаренко, Т. Гончарук, І. Дзюба, Д. Донцов, Д. Козій, О. Кульчицький, Є. Маланюк, І. Мойсеїв, Н. Сивачук та інші.

Мета статті – розглянути духовну структуру окремих героїв Т. Шевченка та простежити їхню інтерпретацію у шкільних підручниках радянської доби.

Величчя людських переживань відобразилося передусім в образі наймички Ганни. Героїня опиняється у надзвичайно важкій ситуації, коли

її повернення до рідної домівки є неможливим. Вона мусить забути про вільне щасливе життя і бере тягар мовчання про себе та своє дитя. Із завзяттям працюючи наймичкою вдень та вночі Ганна проливає гіркі сльози, проклинає власну долю.

В умовах приниження, перемагаючи себе, героїня зберігає людську гідність, виявляє виняткові вольові якості та здобуває собі пошану завдяки поведінці та моральним чеснотам. Силу для цього вона бере зі своєї героїчної любові, через яку спроможна роздавати добро не тільки дитині, а й іншим людям. Ганна наповнює чужу оселю високоморальністю, збагачує своїм світлом дитячу душу, про що свідчить її вплив на сина Марка, який не знає, що вона його матір, а також невістку. Харизматичні якості дають їй владу над людьми. Інтуїція допомагає їй обрати вірний шлях (наприклад, відмовитися від честі бути посаженою матір'ю на весіллі Марка, здійснити паломництво до Печерської Лаври). Вона ніколи не зраджує своїм принципам, що свідчить про перемогу над собою.

Змушена все своє життя приховувати факт материнства, вона має відкриту душу, випромінює тепло. Звісно, любляче материнське серце не виносить тягара мовчання, коли потрібно попроситися з життям, але це зовсім не зменшує величності героїні. Таким чином, самозречення й самовідданість Наймички означає не пасивне підкорення життєвим обставинам, а ту міру священної материнської любові, що ніколи не закінчується.

Величезну силу материнської любові, яку відобразив Т. Шевченко, відзначено й у підручниках радянської доби. «Ганна наділена такою, за словами Франка, могутньою любов'ю до своєї дитини, яка «перемагає все інше, заслонює перед нею весь світ, заставляє забути про себе саму» [6, с. 144]. Підноситься значне драматичне напруження з яким виписано епізоди одруження сина героїні Марка та смерті Ганни «Образ матері в цій поемі є одним із найзворушливіших і найвиразніших у світовій літературі», – зауважують автори навчальної книги [6, с. 145].

У підручнику з української літератури (1988 р.) зазначається, що на відміну від «Катерини», де також зображено знедоленість матері позашлюбної дитини, Т. Шевченко в «Наймичці» «зосереджується на зображенні морально-психологічної драми матері. Образ матері не тільки трагічний, як у «Катерині», а й величний» [7, с. 145]. У зазначеному підручнику образ Ганни розкривається як надзвичайно сильний та глибокий, нетерпимий до фальші: «В стражданнях, що їх зносить мати-наймичка, щоб бути біля свого сина й оберігати синову долю, розкривається сила материнської любові, святість материнства, глибина душі героїні поеми» [7, с. 145]. Пафосом «Наймички» визначається моральна чистота та душевна сила багатостраждальної матері. «Етичний ідеал Шевченка виявився в «Наймичці» з художньою силою, властивою найвидатнішим творам світової літератури» [7, с. 145].

Трагедія материнської любові ще з більшою силою розкривається через образі матері в поемі «Неофіти». Він «персоніфікує тисячі українських матерів, які, аби перемогти безнадію, спрямовують волю на подвиг» [2, с. 360].

Найвищий ступінь трагізму постає перед читачем в перетинах долі Відьми. Фізичне знищення тут супроводжується нестерпним моральним понівеченням особистості. Зазнавши важкого приниження, втративши все найдорожче, Відьма, живучи довготривалий період у духовному затемненні, є дуже нещасною людиною, однак згодом вона піднімається, оновлюється, морально зростає завдяки духовній любові. Як і Алкідова мати, Відьма пориває з безцільними мандрями й повертається до громади, щоб творити добро у світі, сповненому зла.

Характеризуючи Відьму С. Єфремов в «Історії українського письменства» пише: «Шевченкова «відьма» «все забула», «всіх простила», – забула й простила навіть тому панові, що занастив і її, і її дітей: навіть йому знайшлося слово прощення» [1, с. 377]. Автор нагадує про надзвичайне обурення, яке викликало у митця будь-яка зневага материнства, що дає розуміння читачеві вагомості тієї жертви, яку здійснила своїм вчинком Відьма.

У підручнику С. Єфремова відзначається потужний виховний потенціал творів Т. Шевченка, їхня морально-етична складова, заклик до активних дій: «Він ніколи не кінчав на самих прокльонах, скаргах та жалях, але блиснувши могутнім образом лиха, раз-у-раз показує й ліки від нього, дає щось позитивне, і через те поезія його, незважаючи на темний фон, ясний світ пускає в душу читачеві, не кидає його знесиленим та зневіреним, а надихає свіжою думкою, вогнем протесту, бажанням жити всіма фібрами людської натури» [1, с. 372].

Таким чином, жіночі постаті Т. Шевченка розкривають вражаючу глибину жіночої душі, здатність до самопожертви та самозростання. Приречення такої героїчної любові – надихати на прекрасне та величне, сприяти вдосконаленню кожної особистості. Людина з великим серцем вже самою присутністю створює сприятливу атмосферу для духовного зростання та внутрішнього визволення. Героїчна любов тут супроводжується потужним зосередженням волі, що виливається в одухотвореність. Так, проста жінка у Т. Шевченка вирішує проблему власного життєвого покликання.

Високою наснагою переживань характеризуються й чоловічі образи Кобзаря. Однією з типових рис героя Т. Шевченка є рішуча спрямованість на виборювання ідей правди і справедливості, відстоювання людської гідності, готовність віддати життя за Україну. Такого героя визначає надзвичайна мужність, яка втілилася і в простій людині, і в лицарі-хліборобі, і в людині прометеївського типу. Так, герой поеми «Варнак», ризикуючи життям, хоче поквитатися за наругу над коханою дівчиною.

Відчуваючи велике кохання й керуючись почуттям сильної ненависті, він усвідомлено йде на жахливу помсту. Однак такий стан не довго панує над його єством, герой розуміє, що розбишацька стежина – це шлях у безодню. В результаті потужної внутрішньої боротьби він перероджується, духовно зростає.

Надзвичайно майстерно Т. Шевченко виводить пік моральної кризи людини з покаліченою душею, яка вранці виходить із Броварського лісу, сповнена бажання погубити себе. Герой приходить до тями, звернувши погляд на Господні храми, які сприяли дивовижному перевороту в його душі. Він відрікається від злодійського існування, приймає суд і йде на каторгу. Однак і під час каторжного життя йому вдається зберегти високу шляхетність. Моральна велич героя вражає поета на засланні особливим внутрішнім світлом. Персонаж постає перед читачем як подвижник із серцем, сповненим любові до життя.

У радянських підручниках герой цієї поеми трактується як народний месник, подібний до Кармалюка (Кармелюка). Коли пан обезчестив його кохану дівчину, він, як Кармалюк, зібрав «добрих хлопців» і помстився не тільки за свої, а й за людські кривди. Так виникла ватага, яка нещадно розправлялася з панами.

Я різав все, що паном звалось, Без милосердя і зла, – говорить герой поеми про себе. Але він – не розбійник-професіонал, а представник закріпаченої селянської маси, бунтар, який мстить панам за знущання кріпаків. Месник здобув славу в селянських масах, які його стали підтримувати. Ватага його збільшувалась» [5, с. 177]. Образ Варнака зараховано до позитивних образів борців, месників панів за народні кривди, сила яких «була в могутності гніву і ненависті до панів, це – сила, нагромаджена в масах віками поневоленого життя» [5, с. 178].

У підручнику з української літератури (1988 р.) образ варнака трактується як образ месника, який шукає не збагачення, а справедливості і помсти «Месництво варнака – вияв класової боротьби селянства проти кріпацтва, але, показує Шевченко боротьби стихійної, яка точиться у формі розрізнених спалахів помсти і далі відплати панам не йде» [7, с. 160]. Варто зазначити, що в критичній статті увагу читача зосереджено на психологічних особливостях відплати, однак зовсім не приділено уваги емоційним переживанням героя поеми, психології його морального піднесення й самовдосконалення. «Три роки помщався месник панам, а далі почав «нудить світом». Не знісши туги, він пішов у Київ «суда людського у людей просити» й віддав себе в руки властей», – зазначається в книзі [7, с. 160]. Підсумовуючи аналіз головного персонажа, акцент (як і в підручниках 1940–1980 рр. за загальною редакцією О. Білецького) робиться знову ж таки на бунтарстві варнака, його супротиві панському свавілля. Загалом цей образ розглядається як втілення головної ідеї творчості Т. Шевченка – ідеї пробудження

соціальної свідомості й волелюбності народних мас.

Образ поеми «Варнак», який еволюціонує від стихійного борця за суспільну справедливість до морального подвижника, протиставляється Т. Шевченком окремим персоналіям Гетьманської України. Такими постатями є батько-хуторянин і Степан-приймак як уособлення лицаря-хлібороба в різні періоди життя людини. Лицар-хлібороб наділений виразними національними рисами і є втіленням принципу антеїзму, хлібороба-виробника, патріота, а також носієм промовистих лицарських якостей. Лицар-хлібороб у творах Кобзаря характеризується внутрішнім ладом, непохитною відданістю як іншій людині, так і рідній землі, твердою громадянською дисципліною. У творі підносяться чесноти, що формувалися під впливом багатовікової духовної культури українців, а також зумовлені вільним громадським життям. Внутрішній лад, життя в гармонії з собою й довкіллям – неоціненна властивість предків, яка виявляється в мовленні, жестах, ставленні до життя. Виняткові вірність і громадянська дисципліна, що ґрунтуються на почутті любові до Батьківщини, мають духовний характер, що й забезпечує їхню емоційність. Батько, випроводжаючи сина на Січ, із глибоким зворушенням передає в молоді руки власну козацьку зброю як символ невмирущого лицарського ентузіазму. Тут відзеркалено моральну міць Шевченкової людини, яка дає моральну перевагу осліпленому Степанові над ворожими силами.

Найвищий щабель розвитку людини втілено у Т. Шевченка в особі прометеївського типу, яку оспівано в поемі «Кавказ», ліричних поезіях тощо. Така особистість підіймається до рівня тираноборця й, згідно з висловлюванням О. Лосєва, «політичного символу непереможної могутності завойованих і пригнічених народів у Т. Шевченка» [6, с. 278]. Така особа – це борець за гідність нації, який не знає компромісів, не змінює власних переконань та свідомо йде на муки. Незламний дух та безсмертя Прометей символізує віру Великого Кобзаря в нескореність і неминучу перемогу народу над його кривдниками.

Означена людина здатна стати у протиборство з Богом, як і античний герой Прометей. Однак не з таким Богом, якому приносять дари й вважають за ідола, бо прометеївський тип героя почитає тільки Бога правди й любові, втіленням яких є неофіт Алкід та його мати.

У підручнику С. Єфремова про людину прометеївського типу сказано: «раз добром налите серце в вік не прохолоне» і що єсть у людини те, чого ніяка на світі сила подужати не здолає.

*Не вмирає правда наша,
Не вмирає воля,
І неситий не виоре
На дні моря – поля,
Не скує душі живої
І слова живого» [1, с. 373].*

Варто сказати, що у підручниках 1940-х–1980-х рр. образам поеми «Кавказ» приділено незначну частку уваги. Зокрема, стверджується, що Кобзар «оспіває незламну силу народу, що його, як легендарного Прометея, не переможуть гнобителі. Образ Прометея Шевченко використав як символ мужності, нескореності, а отже, і остаточної перемоги:

Не вмирає душа наша,

Не вмирає воля» [6, с. 137]. А далі пояснюється сутність слова «наша», яке тлумачиться як нерозривний зв'язок народів Кавказу з долею інших народів царської Росії. «Він оспіває спільну боротьбу пригноблених народів проти царизму як проти спільного ворога. Шевченко звертається до народних мас, закликає горців Кавказу спільно з іншими народами вести революційну боротьбу проти царизму, а не проти Росії», – зазначається у книзі [5, с. 137]. Відзначається гаряча симпатія поета до борців проти гнобителів та віра в перемогу народу, яка «звучить у натхненних закликах до революційної боротьби», а також велика сатирична сила змалювання ганебної ролі церкви, «яка допомагає царським чиновникам і поміщикам здійснювати грабіжницьку політику...» [5, с. 138–139]. Таким чином, цінність твору «Кавказ» визнавалася у взаємозв'язку з ідеєю братства народів, заклику до революційної боротьби проти царизму.

У підручнику за загальною редакцією М. Грицяя зустрічаємо більш розгорнутий розгляд ідейного спрямування та характеристики образів поеми. На думку авторів книги, образ Прометея є цілком природним у творі, оскільки повною мірою асоціюється з епічною картиною Кавказу. Визнається також і надзвичайно важливе самостійне місце цього універсального образу світової літератури, відтвореного поетом у руслі власних морально-етичних ідеалів. «Прометей Шевченка – уособлення невмирущої волелюбності й дійового гуманізму, духу непокори, тираноборства, що одвіку до віку живе в народі, в революційних колах. Він символ боротьби кращих сил людства проти деспотизму, за народну волю й правду, духовний батько й брат усіх сильних духом борців за людську гідність, честь і свободу» [7, с. 147].

Образ Прометея трактується у книзі як «втілення вищого етичного ідеалу Шевченка, ідеалу незламної твердості духу, безкомпромісності, здатності до самопожертви в боротьбі за волю» [7, с. 147]. Таким чином, критична стаття згаданого підручника інтерпретує архітиповий образ Прометея як прагнення Т. Шевченка збудити в сучасників незламний рух революційної героїки – «ненависть до самодержавства, здатність підвестися на боротьбу з ним, покінчити з рабською покірністю гнобителями» [7, с. 147].

Таким чином, для художніх образів творчості Т. Шевченка характерні внутрішній лад, висока наснага переживань, яка тісно пов'язана

з емоційністю – невід’ємною ознакою кожної довершеної особистості. Персонажі Великого Кобзаря – це постаті, які беруть свої витoki з української духовності, здатні утверджувати етичні цінності українців, що виявляється у поведженні люблячої матері, невтомного у самовдосконаленні мудреця чи незламній волі героя.

У шкільних підручниках радянської доби герої творчості Т. Шевченка набули специфічної, спотвореної інтерпретації, що, на думку ідеологів тоталітарного режиму, сприяло формуванню особистості, здатної на самопожертву в ім’я держави.

Подальшої розробки потребує питання інтерпретації образів народних героїв у поемі Т. Шевченка «Гайдамаки» в шкільних підручниках радянської періоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Єфремов С. Історія українського письменства /за ред. М. К. Наєнка / Сергій Єфремов. – Київ, 1995. – 538 с.
2. Йовенко Л. І. Духовний подвиг особистості в поемі Т. Шевченка «Неофіти» та його трактування в шкільних підручниках радянської доби / Л. І. Йовенко // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології: наук. журнал / голов. ред. А. А. Сбруєва. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. – № 1 (55). – 428 с.
3. Козій Д. Глибинний етос / Д. Козій. – Торонто, 1984. – 494 с.
4. Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство / А. Ф. Лосев. – М. : Искусство, 1976. – 367 с.
5. Українська література. Підручник для 8 класу / За заг. моц. ак. О. І. Білецького. – Київ: «Радянська школа», 1985. – 238 с.
6. Українська література. Підручник для 8 класу / За заг. ред. ак. О. І. Білецького. – Київ: «Радянська школа», 1979. – 238 с.
7. Українська література: Підручник для 8 класу / За моц. моці. М. С. Грицяя. – Київ: «Радянська школа», 1988. – 207 с.
8. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Ред. кол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. [Електронна версія] / Т. Шевченко. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 2: Поезія 1847 – 1861. – 784 с. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/shev.htm>.